

Παροιμίες Σολομώντος. DESPRE NUMELE ROMÂNESC AL UNEI CĂRȚI VECHI-TESTAMENTARE

DR. OCTAVIAN GORDON

Universitatea din București

octaviangordon@yahoo.com

Abstract: *Παροιμίες Σολομώντος*: on the Romanian Title of an Old Testament Book. Translating into Romanian the Greek title-phrase *Παροιμίες Σολομώντος* is the first major obstacle for those who enterprise a modern translation into Romanian of the well-known Old Testament Book bearing the name of the famous Jewish emperor Salomon. This article proposes a traductological evaluation of the polysemantic Greek biblical term *παροιμίες*, by taking into account three fundamental aspects: 1) The history of the biblical title translation into Romanian; 2) The functionality of the term *παροιμίες* in other biblical texts and 3) The reception in the orthodox cult, on the one hand, and in the Romanian theological literature, on the other hand, of the title-phrase/phrases proposed along the centuries, from the first biblical translations into Romanian up to the present times.

Keywords: Old Testament, *Παροιμίες*, biblical title translation.

1. Istoria traducerii titlului *Παροιμίες Σολομώντος* în limba română

Primele traduceri în limba română ale titlului grecesc *Παροιμίες Σολομώντος* atestă concurența, care avea să devină o situație de complementaritate, a doi termeni: *parimii* și *pilde*. Primul termen, pentru a cărui primă atestare în limba română *Dicționarul Academiei Române* ne trimite la o traducere a lui Herodot în limba română la anul 1645¹, este un evident împrumut din neogreacă, unde înseamnă, atât la vremea cu pricina, cât și în zilele noastre, „proverb”, „zicală”, „maximă”, „sentință”².

Nu ni se spune când a fost atestat pentru prima oară termenul *paremie*, cu *e*, lucru care indică o certă filieră latinofonă occidentală³. În dreptul articolului de dicționar *paremie*, trimiterea se face la *parimie*, ceea ce nu ajută prea mult. Vom reveni puțin mai jos asupra acestui amănunt, legat, după cum vom vedea, de Biblia lui Șerban.

¹ Cf. IORGA.

² Vezi LEXIKO THES., s.v.

³ Gr. *παροιμία* (pronunțat [paˈroimía]) a fost transliterat în lat. *paroemia*, după modelul transliterării oricărui diftong grecesc *oi* în lat. *oe*, acesta din urmă ajungând să se pronunțe monofonizat [e], în timp ce în limba greacă, *oi* a ajuns să fie pronunțat, prin monofonizare, [i].

Ca titlu al cărții lui Solomon, întâlnim termenul *parimii* de două ori: pentru prima oară în MS. 45 al B.A.R., iar a doua oară în BIBL. 1688. Asupra prezenței acestui termen în BIBL. 1688 vom reveni (cf. și Prov. 25,1).

Celălalt termen, *pilde*, fie în sintagma *Cartea Pildelor lui Solomon*, fie direct *Pildele lui Solomon*, este atestat, dintre versiunile vechi, în MS. 4389, în Biblia numită *Vulgata* de la Blaj (BIBL. 1760-1761), cât și în versiunea lui Samuil Micu (BIBL. 1795), moștenindu-se ca atare în edițiile lui Filotei (1854), Șaguna (1856-1858) și în Bibliile sinodale din 1914, 1936, 1968 și 1990.

Înainte de a trece la cel de-al treilea termen folosit în traduceri românești pentru a reda gr. *Παροιμίαι* din titlu, aș semnala următorul fapt, legat de traducerea Bibliei în ediția numită *Vulgata de la Blaj* (1760-1761): *Vulgata* originală (versiunea latină) prezintă trei variante de titlu, așa cum reiese din edițiile moderne dotate cu aparat critic (VULG.): fie, simplu, *Proverbia*, fie *Incipit liber Proverbiorum*, fie *Proverbiorum liber, quem Hebraei „Misle” appellat*, ultima dintre variante fiind și cea a ediției de la Veneția (VULG. VEN.), după care se presupune că a fost tradusă *Vulgata de la Blaj*. Totuși, primul verset nu începe cu formula *Proverbia Salomonis*, ci, oarecum surprinzător, cu sintagma *Parabola Salomonis*. Acest amănunt este un prim indiciu al faptului că, cel puțin în vremea Fericitului Ieronim, *Proverbia* era sinonim cu *Parabola*, dacă raportarea se face la culegerea de ziceri ale lui Solomon.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, deci în plin avânt de modernizare și de occidentalizare a limbii române, apare pentru prima oară titlul *Proverbele lui Solomon*, în BIBL. 1874 (Biblia Societății Britanice), termenul de *Proverbe* fiind reluat apoi în Biblia Britanică de la 1911 (BIBL. 1911), în Biblia lui RADU-GAL. (1938), iar recent în versiunile ANANIA (2001) și SEPT. NEC. 4/I (autorul traducerii: Cristian Bădiliță).

O altă curiozitate a tradiției biblice românești este și faptul că, în primele trei ediții CORN. (1921, 1924, 1926), titlul are forma *Pildele sau Proverbele lui Solomon*, iar primul verset începe cu secvența *Pildele lui Solomon*, în timp ce în ultima ediție (1936), titlul apare sub forma *Pildele (Proverbele)*, dar în primul verset este preferată formula *Proverbele lui Solomon*.

Din datele pe care le avem pînă acum, am putea extrage câteva observații:

1) În perioada primelor încercări de traducere a Bibliei în românește, pentru a reda termenul *Παροιμίαι* din titlul culegerii de ziceri ale lui Solomon, concureau două posibile soluții de traducere: *Parimile*, respectiv *Pildele (lui Solomon)*.

2) Cel de-al doilea termen, *Pilde*, învingător în concurență cu neologismul de la acea vreme *Parimii*, a fost preferat în toate edițiile importante ulterioare *Bibliei de la București*, indiferent de notele confesionale, pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Totodată, sintagma *Pildele lui Solomon* apare în toate edițiile Bibliei apărute cu girul Bisericii Ortodoxe Române pînă astăzi, cu excepția ediției ANANIA din anul 2001. Totuși, este greu de spus dacă ediția Anania constituie o ruptură în tradiția ortodoxă (în ceea ce privește strict traducerea titlului cu pricina), fiindcă, în

continuare, Biblia oficială a Bisericii Ortodoxe Române rămîne ediția sinodală din anul 1990, retipărită an de an.

3) O a treia soluție de traducere, prin sintagma *Proverbele lui Solomon*, termenul *proverb* fiind un neologism de secol XIX, apare pentru prima oară într-un mediu eterodox, o dată cu Biblia din anul 1874. În edițiile ortodoxe, sintagma nu răzbește decît o dată cu versiunea Anania, menționată mai sus.

2. Funcționalitatea termenului *παροιμία* în context și în celelalte texte scripturistice

Termenul *παροιμία*, traducînd ebr. *mišle*, se referă la orice zicere cu încărcătură gnostică: o vorbă sau o zicere înțeleaptă, o zicere cu tîlc, o zicătoare, un proverb. Nu este clar dacă etimonul cuvîntului *παροιμία* este *οἶμος* („drum”, „cărare”, „cale”) sau *οἶμη* („cîntec”, „poem”, orice tip de discurs poetic), existînd posibilitatea ca etimoanele însele să fie înrudite. Cert este însă că *παροιμία* se află într-o zonă semantică a oglindirii sau a imaginilor alegorice.

În Noul Testament, același termen se poate referi la „pildele” Mîntuitorului, învățături expuse într-o formă alegorică, în loc de termenul mai răspîndit, *παραβολή*. Sfîntul Evanghelist Ioan este singurul care folosește termenul *παροιμία* cu acest înțeles: In. 10,6; 16,25; 16,29.

La 2 Petr. 2,22, unde citim: *Cu ei s-a întîmplat adevărul din zicală: „Cîinele se întoarce la vîrsătura lui și scoafa se scaldă în noroiul mocirlei”*, *παροιμία* face referire clară la unul dintre proverbele din cartea lui Solomon: *Precum cîinele cînd se întoarce spre a lui vîrsătură* (26,11), fără a putea identifica a doua parte a citatului în vreun pasaj scripturistic.

Sfîntul Vasile cel Mare, în *Omilia* pe care o dedică începutului cărții *Pildelor* lui Solomon⁴, face un popas filologic asupra cuvîntului *παροιμία*, în opinia lui derivat de la *οἶμος* („drum”), propunînd următoarele explicații: „Învățații elini⁵ definesc proverbul (*παροιμία*): un cuvînt comun, întrebuițat de mulțime, cu putința de a fi aplicat de la cazuri singulare la multiple cazuri similare. La noi, creștinii⁶, proverbul (*παροιμία*) este un dicton (*ῥήμα*) folositor, exprimat într-un chip învăluit, care cuprinde în el însuși mult folos, iar în adîncul său ascunde mult înțeles (*διάνοια*). Pentru aceea și Domnul spune: *Acestate vi le-am spus în pilde (παροιμία), dar va veni ceasul cînd nu vă voi mai vorbi în pilde, ci pe față*.” Mai adaugă Sfîntul Vasile că *παροιμία* se adresează „celor sprinteni la minte”.

Observăm, așadar, că putem vorbi despre o sinonimie a termenilor *παροιμία* și *παραβολή* din limba greacă, de vreme ce *παροιμία* se poate referi inclusiv la ceea

⁴ Vezi *Omilia a XII-a*, intitulată *La începutul [cărții] Proverbelor*, în VASILE CEL MARE, p. 198-224.

⁵ De fapt, *οἱ ἕξωθεν*, „cei din afară”. Traducerea lui D. Fecioru este o interpretare aproape exactă.

⁶ Acest cuvînt nu apare în originalul grecesc.

ce știm cu toții a fi „vorbirea lui Iisus în *pilde*”, ceea ce, în majoritatea cazurilor, este exprimat prin termenul *παραβολή*.

Mai mult, echivalentul latin al lui *παραβολή* este, conform VULG., peste tot *proverbia*, cu excepția Prov. 26,7 și a locului despre care vorbim, unde corespondentul dat de Fericitul Ieronim este *parabola*.

În ceea ce privește strict BIBL. 1688, traducerea gr. *παραβολή*, indiferent de realitatea semantică pe care o acoperă, se face de cele mai multe ori prin termenul *pildă/pilde* (Sir. 6,35; 8,8; 18,29; In. 10,6; 16,25; 16,29; 2 Petr. 2,22), cu trei notabile excepții, în care echivalarea se face prin împrumutarea ca atare a termenului grecesc: în afară de locul de față, întâlnim termenul *parimie/paremie* în alte două pasaje, aparținătoare tot literaturii sapientale. Este vorba de Sir. 39,3 („Ascunsele paremiilor va cerceta și în ghiciturile pildelor să va învârti”) și de Sir. 47,17 („în cântări și parimii și pilde”), unde redarea gr. *παραβολή* prin *paremie/parimie*, și nu prin *pildă*, se datorează imediatei vecinătăți cu cvasi-sinonimul său, *παραβολή*.

Merită semnalată, de asemenea, diferența tratamentului vechiului diftong grecesc *oi* în împrumutul de secol XVII în limba română⁷, redat fie prin *i*, fie prin *e*. Dacă redarea prin *i* este perfect explicabilă prin pronunțarea monoftongată a vechiului diftong în neogreacă, pentru a doua situație suntem nevoiți să presupunem existența unui intermediar livresc latin, în care transliterarea diftongului grecesc se făcea prin *oe*, pronunțat probabil [e] de către învățații români ai veacului al XVII-lea. Coexistența în cadrul aceleiași tipărituri a celor două variante poate constitui un indiciu suplimentar pentru a afla ce manuscrise au consultat și folosit frații Greceanu la revizia Bibliei, pe de o parte, iar pe de alta, poate aduce o clarificare în privința introducerii în limba română și a circulației și evoluției în spațiul românesc a acestui împrumut grecesc.

Se impune încă o precizare legată de redarea în BIBL. 1688 a termenului *παραβολή*:

Față de ediția Rahlfs (SEPT.), în ediția LXX de la Frankfurt (SEPT. FRANKF.), care a stat și la baza BIBL. 1688, termenul *παραβολή* mai apare o dată, la începutul capitolului 25. Ediția Rahlfs are: *αὗται αἱ παιδεῖαι Σαλωμώντος αἱ ἀδιάκριτοι* („Acestea sunt învățăturile lui Solomon cele nealese”), în timp ce în ediția de la Frankfurt citim, în loc de *παιδεῖαι Σαλωμώντος*, *παραβολαὶ Σολομώντος*, redat în BIBL. 1688 nu prin *Parimiile lui Solomon*, așa cum apare în titlul cărții și în primul verset al capitolului 1, ci prin sintagma *Pildele lui Solomon: Acestea-s pildele lui Solomon ceale nealese*.

Ținând cont de toate aceste detalii și constatând echivalența și intersanjabilitatea termenilor *παραβολή* și *παραβολή*, traducând același termen ebraic *mašal*, între *proverbia* și *parabola* din textul Vulgatei, precum și între *parimii* și *pilde* din textul BIBL. 1688, putem deduce că atât *Proverbele/Pildele* lui Solomon, cât și

⁷ Cf. CIORĂNESCU, s.v. *parimie*.

pildele/parabolele Mîntuitorului se încadrează în același gen literar, chiar dacă, în cele din urmă, devin specii literare distincte.

3. Receptarea în cultul ortodox a sintagmei-titlu propuse de literatura biblică românească

Din punctul de vedere al istoriei limbii române literare, o evaluare completă sau cel puțin satisfăcătoare a receptării titlului unei cărți biblice va fi posibilă doar dacă este luată în calcul receptarea sintagmei/sintagmelor-titlu și în cultul altor denominațiuni creștine, precum și în literatura teologică de specialitate. Pentru prezentarea de față, mă limitez însă la câteva aspecte ale receptării titlului cărții lui Solomon în cultul ortodox. De ce cultul ortodox? Fiindcă, întui de toate, îmi este familiar și, deci, mai ușor accesibil. În al doilea rînd, fiindcă, (cel puțin) în spațiul teologiei ortodoxe, textul Scripturii nu ar avea importanță ecleziologică dacă ar fi situat în afara cultului. În al treilea rînd, fiindcă există o relație strînsă între nașterea limbii române literare și formarea limbajului liturgic românesc ortodox.

În cadrul slujbei ortodoxe a Vecerniei⁸, se citesc fragmente din Vechiul Testament⁹ care astăzi poartă numele de *Paremi*¹⁰. Termenul, care inițial desemna *Pildele lui Solomon*, a ajuns să fie folosit generalizat pentru toate pericopele vechi-testamentare folosite la Vecernie, alese în special din *Pentateuh*, *Pildele lui Solomon* și cărțile profeților mari¹¹. După model grecesc, așa cum s-au alcătuit cărțile de slujbă numite *Evangheliar* și *Apostol*, s-au alcătuit și colecții ale acestor paremii, numite *Parimiare*. Ele nu sunt simple florilegii, ci urmează tipicul stabilit în epoca bizantină. Spre deosebire de spațiul românesc, unde a fost generalizat termenul *paremii/parimii*, pornind de la *Parimiile lui Solomon*, în spațiul eleno-bizantin, generalizarea pornește de la situarea în prim plan a fragmentelor din cărțile profetice. Astfel, colecția de „paremii” din spațiul grecesc se numește și astăzi *Προφητολόγιον*. Regăsim însuși acest termen în primul *Parimiar* românesc, cel al lui Dosoftei, din anul 1683, care explică: *Profitologhion, adică parimiile și prorocestviile preste an ce să citească în svînta besêrică*¹². Adăugarea cuvîntului *prorocestviile* indică faptul că, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, cuvîntul *parimie* încă era legat de înțelesul original, adică de ceea ce astăzi este cunoscut drept *Pildele* sau *Proverbele lui Solomon*.

⁸ În vechime, paremii se citeau și în cadrul Sfintei Liturghii (vezi, de exemplu, consemnarea din DOS. PAR. IV, 41^v, la sârbătoarea Bunevestiri). Astăzi, în locul vechilor paremii din cadrul Sfintei Liturghii, au rămas doar prochimenele, stihuri care se rostesc înainte de citirea *Apostolului*. Cf. BRANIȘTE, p. 216.

⁹ Foarte rar se citesc și fragmente nou-testamentare. De exemplu, la Sârbătoarea („Soborul”, cum este numit în calendare și în cărțile de cult) Sfinților Apostoli Petru și Pavel (29 iunie) se citesc fragmente din *Epistola întîia sobornicească a Sfîntului Apostol Petru*, sau la Adormirea Sfîntului și Evanghelist Ioan (26 septembrie), se citește din *Epistola întîia sobornicească a Sfîntului Apostol Ioan*.

¹⁰ BRANIȘTE, p. 53.

¹¹ ANDRONIC, p. 160.

¹² DOS. PAR. I, 5^r.

Néîndoielnic, deplasarea de sens pe care o cunoaște cuvîntul *parimie* în limba română va duce, în scurt timp, la înlocuirea lui definitivă din titlul cărții lui Solomon cu termenul concurrent, *pildă*/*Pilde*(*le lui Solomon*).

În afară de vechile *Parimii*, care, treptat, au dispărut din arsenalul românesc al cărților de cult ortodoxe, *Pemiile* sunt păstrate, după aproximativ același tipic din *Parimii*, în *Mineie*, în *Triod* sau în *Penticostar*. În afara cultului ciclic, câteva *Pemii* sunt consemnate și în *Molitfelnic*¹³, la slujba *Agheasmei mari*, precum și în *Arhieraticon*¹⁴, la slujba *Vecerniei* care se săvîrșește la sfințirea unei biserici.

În cadrul slujbei *Vecerniei*, lectura vechi-testamentară se face după o anumită formulă liturgică de introducere, care în grecește este compusă din titlul în genitiv al cărții biblice respective și substantivul *τὸ ἀνάγνωσμα*, care înseamnă „citire”, „lectură”. În *Parimiarul* lui Dosoftei, formula *Παροιμιῶν τὸ Ἀνάγνωσμα* a fost redată prin *A Pildelor citenie / Din a Pildelor citenie / De-a Pildelor citenie*. Această secvență de traducere literală a fost înlocuită cu formula *De la Pilde citire*, pe care o întâlnim deja în *Mineiele* de la Rîmnic (1776-1780)¹⁵ și care s-a menținut ca atare pînă astăzi, atît în *Trioade*, cît și în *Mineie*¹⁶. Practic, în cadrul cultului ortodox de limbă română, singurul *titulus receptus* al colecției de proverbe sau ziceri ale lui Solomon este acela de *Pilde*.

4. Cîteva concluzii și un adaos strecurat

Prima concluzie pe care o putem desprinde din cele pe care le-am expus este sinonimia sintagmelor *Parimiile lui Solomon / Pildele lui Solomon / Proverbele lui Solomon*. Concurența inițială dintre termenii *Parimii* și *Pilde* a dispărut, în favoarea celui de-al doilea, la aceasta contribuind în mod decisiv generalizarea primului termen în context liturgic. În spațiul liturgic ortodox, sintagma-titlu *Pildele (lui Solomon)* s-a menținut neîntrerupt încă de la primele traduceri ale acestei cărți biblice în limba română pînă astăzi. Aceeași soluție de traducere a titlului *Παροιμίαι Σολομώντος* a fost preferată și în edițiile ortodoxe ale Bibliei, cu excepția notabilă a recentei versiuni Anania. Cea de-a treia sintagmă-titlu, *Proverbele lui Solomon*, a apărut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea mai degrabă din rațiuni confesionale decît din necesitatea modernizării limbii române sau din rațiunea evitării unor eventuale confuzii legate de polisemia cuvîntului *pildă* (cf. și *masal* în limba ivrit).

Dacă polisemiile ar fi un criteriu pentru evitarea și înlocuirea unor termeni, mă întreb, în adaos, cum s-ar justifica prezența în limba română actuală a unui cuvînt precum

¹³ MOLITFELNIC, p. 674-677.

¹⁴ ARHIERATICON, p. 138-140.

¹⁵ Vezi, e.g., MIN. SEPT. RÎMNIC, „la Nașterea Prea Sfintei Stăpînei noastre de Dumnezeu Născătoare și pururea Fecioarei Mariei”, paremia a treia din cadrul slujbei *Vecerniei*, p. 59 (= 118).

¹⁶ Vezi, e.g., TRIOD, p. 593-595 (Sfînta și Marea Joi) sau MIN. DEC., p. 58-59 (Slujba Sfîntului Ierarh Nicolae).

„paremiologie”, definit ca „disciplina care studiază proverbele” sau „totalitatea proverbelor dintr-o limbă”, și nu ca „disciplina care studiază paremiile”.

De asemenea, oricine pornește de la ipoteza de lucru că *Pildele lui Solomon* au un statut aparte, nici de proverbe propriu-zise (cel puțin nu în totalitate), nici de paremii, așa cum le înțelegem astăzi, nici de pilde (fie că vorbim despre pildele Mîntuitorului, fie că vorbim de pilde, cu sensul de „exemple” sau „paradigme”), ajunge să recunoască în sintagma *Pildele lui Solomon* exact lucrul la care acest titlu se referă: cuvinte cu înțeles adînc și folositor, constituite într-o specie literară aparte și unică¹⁷.

Ultima concluzie pe care doresc s-o subliniez se leagă de faptul că, spre deosebire de varianta *Proverbele lui Solomon*, în româna actuală sintagma *Pildele lui Solomon* aparține unui jargon: cel al limbajului bisericesc ortodox. În opinia mea, nu există vreo necesitate firească a limbii române care să dicteze înlocuirea sintagmei *Pildele lui Solomon*, în interiorul acestui jargon sau atîta timp cît se (auto)circumscrie acestui jargon, printr-o expresie sinonimă (precum *Proverbele lui Solomon*). Dacă ar fi existat o asemenea rațiune, atunci aceeași necesitate ar fi dictat un alt termen decît *Pilde* la începuturile literaturii biblice românești¹⁸.

Dar această constatare nu înseamnă că sintagma *Proverbele lui Solomon* sau *Cartea Proverbelor* lipsește din spațiul literaturii teologice românești ortodoxe. Aceasta este utilizată din ce în ce mai des față de sintagma tradițională *Pildele lui Solomon*, iar trimiterile bibliografice se fac mai degrabă cu abrevierea *Prov.* decît prin *Pilde*.

Cu toate acestea, spațiul liturgic ortodox, care este cel bisericesc prin excelență, nu a receptat titlul propus în spațiul teologiei academice, utilizînd, în continuare, sintagma-titlu știută: *Pildele lui Solomon*. Personal, înclin să cred că este vorba despre reflectarea sau semnul aceleiași „înstrăinări” – la un nivel mărunț, desigur, cel al expresiei – a teologiei academice (manifestate mai ales în spațiul livresc) de viața bisericească însăși, pe care o semnala recent un distins teolog biblist: „Teologia

¹⁷ În același fel s-a impus sintagma „Codul lui Hamurabi”, fără ca termenul „cod” din această sintagmă să aibă același conținut cu termenul „cod” din limba română standard de astăzi.

¹⁸ Există, desigur, o tendință conservatoare în orice jargon religios, dar, pe de altă parte, o firească necesitate de înnoire a limbajului, de înlocuire a unor termeni, chiar dacă aceștia au fost consacrați. Mă raliez însă la convingerea lui Stilianos Papadopoulos, exprimată în sinteza patristică *Teologie și limbă. Teologie experimentală – limbă convențională* (PAPADOPOULOS, 2007), mai ales în capitolul „Experiența precede limbii” (p. 29-32), că, atîta timp cît limba (teologică) este convențională, semantică și indicativă, deci nu absolută, și atîta timp cît „nu există o analogie între mijloacele de exprimare și adevăr” (p. 35), atunci „în cunoașterea adevărului precede experiența aceluiași adevăr și apoi urmează formularea lingvistică” (p. 32). Prin urmare, orice formă de exprimare este potrivită, atîta timp cît există o comuniune a experienței: ajunge ca cel care propune o nouă formulă lingvistică să se fi împărtășit în mod direct, experimental, de același adevăr, pentru ca acea formulă lingvistică nouă să prindă rădăcini într-un nou context teologic, care poate fi și cultural, în asentimentul tuturor credincioșilor, printr-un consimțămînt mai degrabă tacit. Propunerile lingvistice noi, determinate în urma unor demersuri de tip științific și neprecedate de experiență, nu sunt specifice Răsăritului ortodox și de aceea nu pot prinde contur în spațiul bisericesc.

noastră academică refuză în continuare să pornească și să se întemeieze pe experiența prezentă a vieții cu Dumnezeu, a vieții Bisericii și a vieții credincioșilor. Ea recurge, în primul rând, la Sfânta Scriptură și, în al doilea rând, la Sfânta Tradiție, precum și la bibliografia auxiliară numeroasă, de cele mai multe ori produsă în spațiul eterodox.”¹⁹

În spiritul aceleiași observații, tind să cred că diferențierea la care s-a ajuns în utilizarea limbii în spațiul teologiei academice față de spațiul eclezial – în cazul nostru concret, cel al traducerii sintagmei-titlu *Παροιμίας Σολομώντος*, dar și la evaluare generală, de o perspectivă mai largă – se datorează unei crize de comunicare și de schimb, inclusiv lingvistic, între cele două dimensiuni ale teologisirii.

Bibliografie

A. Surse

- ANANIA = *Biblia sau Sfânta Scriptură. Ediție jubiliară a Sfântului Sinod (...)*, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, București, 2001.
- ARHIERATICON = *Arhieraticon*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993.
- BIBL. 1688 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a celei vechi și a celei noao lége (...)*, București, 1688.
- BIBL. 1874 = *Sânta Scriptura a Vechiului și a Noului Testament. Edițiune nouă, reveđută după texturile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și străinătate. Vechiul Testament*, Iași, Tipo-litografia H. Goldner, 1874.
- BIBL. 1911 = *Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. Tipărit cu spesele Societății de Biblii Britanică și Străină, București, Strada Salcîmilor 2, 1911.
- BIBL. 1914 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a celei Nouă, tipărită în zilele majestății sale Carol I (...)*. Ediția Sfântului Sinod, București, 1914.
- BIBL. 1936 = *Sfânta Scriptură, tradusă după textul grecesc al Septuagintei, confruntat cu cel ebraic*. În vremea domniei Majestății sale Carol II, regele românilor, din îndemnul și cu purtarea de grijă a înalt prea sfințitului dr. Miron Cristea, patriarhul României, cu aprobarea Sfântului Sinod, București, Tipografia cărților bisericești, 1936.
- BIBL. 1968 = *Biblia sau Sfânta Scriptură, tipărită (...)* cu aprobarea Sfântului Sinod, București, 1968.
- BIBL. 1990 = *Biblia sau Sfânta Scriptură, tipărită (...)* cu aprobarea Sfântului Sinod, București, 1990.

¹⁹ COMAN, 2005, p. 163. Întreg articolul (p. 158-169) vorbește despre criza profundă a teologiei ortodoxe românești, datorată înstrăinării spațiului academic de viața însăși a Bisericii.

- BIBL. 1760-1761 = *Biblia Vulgata, Blaj, 1760-1761* [versiune manuscrisă elaborată de un colectiv de cărturari greco-catolici, sub conducerea episcopului Petru Pavel Aaron], Cuvînt înainte de acad. Eugen Simion, Editura Academiei Române, vol. I-V, București, 2005.
- BIBL. 1988 = *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere, cu aprobarea Sfîntului Sinod și cu binecuvîntarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.
- CORN. = *Biblia sau Sfînta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, Societatea Biblică pentru Răspîndirea Bibliei în Anglia și Străinătate, București, 1926 [trad. de D. Cornilescu, nementionat]. Prima ediție apare în anul 1921, iar următoarele trei ediții în 1924, 1926 și 1931.
- DOS. PAR. = Dosoftei, *Parimiile preste an, tipărite cu porunca mării sale prealuminatului întru Iisus Hristos Ioan Duca Voevoda, cu mila lui Dumnăzău Domn Țării Moldovei și Ucrainei, cu poslușaniia smeritului Dosoftei Mitropolitul, Iași, 1683*. Transcriere interpretativă integrală de Mădălina Andronic, în cadrul tezei de doctorat *Dosoftei, Parimiile preste an (Iași, 1683). Studiu lingvistic și filologic*, întocmită sub îndrumarea științifică a Prof. Dr. Eugen Munteanu și susținută la data de 8 ianuarie 2011 la Universitatea din Iași. Cifrele romane (de la I la IV) din cadrul citărilor trimit la cele patru secțiuni ale manuscrisului respectiv, iar cifrele arabe respectă paginația manuscrisului însuși, din interiorul fiecăreia dintre cele patru secțiuni.
- FILOTEI = *Biblia sau Testamentul vechiu și nou (...)* tipărit (...) prin binecuvîntarea (...) iubitorului de Dumnezeu Episcop al Sfîntei Episcopii Buzăul, D.D. Filoteiu, Buzău, 1854.
- MIN. DEC. = *Mineiul pe decembrie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, ediția a VI-a, București, 1991.
- MIN. SEPT. RÎMNIC = *Mineiul lunii septembrie*, Rîmnic, 1780. Paginile tipăriturii originale sunt numerotate din două în două; de ex., paginii 5 îi corespunde într-o paginație modernă pagina 10, paginii 12 îi corespunde pagina 24 etc.
- MOLITFELNIC = *Molitfelnic*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2002.
- MS. 4389 = Biblioteca Academiei Române, manuscrisul românesc nr. 4389; conține traducerea integrală a Vechiului Testament, efectuată după slavonă și latină, de un anonim muntean (probabil Daniil Andrean Panoneanu) în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.
- MS. 45 = Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, fondul Blaj, manuscrisul românesc nr. 45; conține traducerea integrală a Vechiului Testament, efectuată de Nicolae Milescu și revizuită de un anonim moldovean (probabil Dosoftei) în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

- RADU-GAL. = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament*, tradusă după textele originalele ebraice și grecești de preoții profesori Vasile Radu și Gala Galaction din înalta inițiativă a Majestății sale regelui Carol II, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, București, 1938.
- SEPT. = *Septuaginta*, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Rahlfs, Stuttgart, 1967.
- SEPT. FRANKF. = *Τῆς Θείας Γραφῆς Παλαιᾶς δηλαδὴ καὶ Νέας Διαθήκης ἅπαντα – Divinae Scripturae nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Graece, a viro doctissimo recognita et emendata, variisque lectionibus aucta et illustrata*, Frankfurt am Main, 1597.
- SEPT. NEC. 4/I = *Septuaginta*, volumul 4/I (*Psalmii, Odele, Proverbele, Ecclésiastul, Cântarea Cântărilor*), volum coordonate de Cristian Bădiliță, Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu, în colaborare cu pr. Ioan-Florin Florescu; traduceri de: Cristian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Florica Bechet, Monica Broșteanu, Ioana Costa, Marius David Cruceru, Cristian Gașpar, Eugen Munteanu, Ion Pătrulescu, Colegiul Noua Europă, Polirom, Iași, 2006.
- ȘAGUNA = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură (...)*, tipărită (...) cu binecuvântarea excelenței sale, prea sfințitului Domn Andreiu, Baron de Șaguna, Sibiu, 1856-1858.
- TRIOD = *Triod*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2000.
- VASILE CEL MARE = Sfințul Vasile cel Mare, *Omilii și cuvântări*, studiu introductiv de Pr. Dumitru Fecioru, traducere de Pr. Dumitru Fecioru, revizuită de Constantin Georgescu, adnotări de Pr. Dumitru Fecioru, Constantin Georgescu și Alexandru Mihăilă, în colecția „Părinți și Scriitori Bisericești”, serie nouă, vol. I, Editura *Basilica* a Patriarhiei Române, 2009.
- VULG. = *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber, editio tertia emendata quam paravit Bonifatius Fischer cum sociis H.I. Frede, Iohanne Gribomont, H.F.D. Sparks et W. Thiele, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1983.
- VULG. VEN. = *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata...*, Antwerpiae, ex officina Christophori Plantini, 1565 (= Vulgata clementina, ediție indicată ca izvod în prefața Ms. 4389).

B. Literatură secundară

- ANDRONIC = Mădălina Andronic, recenzie la cartea lui Vasile Oltean, *Primul parimiar românesc* (Iași, 2005), în „Biblicum Jassyense. Journal for Romanian Biblical Philology and Hermeneutics”, nr. 1 (2001), p. 160-166.
- BRANIȘTE = Pr. Prof. Ene Braniște, *Liturgica specială*, ed. a IV-a, Editura „Lumea credinței”, București, 2005.

- COMAN, 2005 = Pr. Prof. Constantin Coman, „Teologia ortodoxă românească în epoca post-Stăniloae”, în *Studii Teologice*, seria a III-a, nr. 1 (2005), p. 158-169.
- IORGA = Nicolae Iorga, *Herodot: traducere românească publicată după manuscriptul găsit în Mănăstirea Coșula*, Tip. „Neamul Românesc”, Vălenii de Munte, 1909, republicată în facsimil, la Ed. Artemis, București, 2003. *Neutram vidimus*.
- PAPADOPOULOS, 2007 = Stilianos Papadopoulos, *Teologie și limbă. Teologie experimentală – limbă convențională*, trad. rom. de Pr. Conf. Constantin Băjău, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 2007.

C. Dicționare

- CIORĂNESCU = Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, 2001.
- LEXIKO THES. = *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998.*